

Pierwotne brzmienie tekstu? Refleksje nad krytyką tekstualną Biblii

The Original Text of the Bible? Reflections on Textual Criticism

EDWARD LIPIŃSKI

Katholieke Universiteit Leuven

address: Adolphe Lacombéléaan 50/II, 1030 Brussel, Belgium; e-mail: elip@telenet.be

SUMMARY: The textual criticism of the Bible, as viewed traditionally, has for its primary object the reconstruction of the original text from manuscript versions and quotations in ancient writings. Since biblical texts have been often expanded and changed in Antiquity, it is not evident what one should regard as original version. Therefore, the scientific object of textual criticism is to trace the history of the text, to identify and characterize its various recensions or adaptations. This is done in the article by examining a few cases in order to illustrate various kinds of intentional changes or developments and of accidental errors, which happened most often in foreign words, place-names, and personal names. Besides, the same consonantal texts can sometimes be understood in different ways, the masoretic vocalization being one of these interpretations.

KEYWORDS: *Yhwh-'l*, Ararat/Urartu, Nisroch/Sarrukin, Samgar/*samagra*, Togarmah/Tugdamme, Kilmad/Kullimer, *wajyqtol/qātal*, sheol/Shuwala, Aram/Edom, *gazzīr*

SŁOWA KLUCZE: Jahwe-El, Ararat/Urartu, Nesroch/Sarrukin, Samgar/*samagra*, Togarma/Tugdamme, Kilmad/Kullimer, *wajjqtol/qātal*, szeol/Szuwala, Aram/Edom, *gazzīr*

Wedle *Podręcznej encyklopedii biblijnej* z 1959 r. zadaniem krytyki tekstualnej jest oddać tekst jak najdokładniej, „uwolnić go od zniekształceń, które wkrały się z powodu zaniedbań kopistów, oczyścić go i możliwie uwolnić od dodatków i braków, od przestawień i powtórzeń lub podobnych błędów” (s. 699). W opinii dzisiejszych badaczy, głównym celem krytyki tekstualnej jest zaś zbadanie historii tekstu, co także czyni krytyka literacka. Różnorodność napotykaných problemów uwydatniają omówione poniżej przykłady, które odnoszą się do sytuacji sprzed X w. n.e.

Opatrzanie hebrajskiego tekstu Biblii znakami samogłoskowymi około X w. n.e. uczyniło go niezmiennym, jeśli nie liczyć drobnych wariantów niewnoszących zasadniczo nic nowego. Wspomniana wokalizacja tyberiadzkich karaitów z rodziny Ben-Aszera oparta jest na pewnej tradycji, ale stanowi też określoną interpretację tekstów, zależną nie tylko od znaczenia poszczególnych wyrazów, ale także od funkcji przypisanych w owym okresie różnym formom gramatycznym języka hebrajskiego. Chodzi tu zwłaszcza

o czasowniki poprzedzone tzw. *waw consecutivum*. Należy tu jednak uznać dbałość kopistów, którzy zachowali pisownię wyrazów nieodpowiadającą rozumieniu tekstu w ich środowisku; stąd pochodzi znane nam rozróżnienie *ketib* i *qere*, czyli wyrazu napisanego i wyrazu czytanego na głos.

Konsonantyczny tekst został praktycznie ujednoczony na przełomie I i II w. n.e. w Jamnii, ale rękopisy qumrańskie, tłumaczenie Septuaginty, Pięcioksiąg samarytański i nawet syryjski Pięcioksiąg Peszitty z I w. n.e. ujawniają różnice, które należy brać pod uwagę¹. Czasami można dojść do wniosku na podstawie ich analizy, że choć dany wariant jest starszy, to jednak nie przedstawia on pierwotnego brzmienia tekstu. Należy też pamiętać o tzw. *tikkune soferim*, wprowadzonych zapewne w okresie hellenistycznym do ustalonego już tekstu.

Odmienne wokalizacja

Weźmy najpierw przykład z Księgi Jeremiasza 7,3², ואשכנה אתכם, gdzie Wujek tłumaczy w ślad za *habitabo vobiscum* św. Hieronima: „Dobre czyńcie drogi wasze i sprawy wasze, a będę mieszkał z wami na tym miejscu”, *w^eeš^knā it^tkem*. Czasownik jest tu w formie Qal, a po nim występuje przyimek *it* / *et*, „z”. Jednak Septuaginta i masoreci czytają tu kauzatywną formę Piel z partykułą biernika: *wa^ašakk^enā et^ekem*, „a osiedlę was (znów) na tym miejscu”. W pierwszej interpretacji Bóg obiecuje pozostać przy swoim ludzie, a w drugiej oświadcza, że sprowadzi go z wygnania do Ziemi Obiecanej. Ta interpretacja jest wyraźnie teologiczna i odnosi się do niewoli babilońskiej, spowodowanej nieprawością ludu. Należy więc uważać ją za próbę aktualizacji tekstu Jeremiasza w drugiej połowie VI w. p.n.e., podczas gdy Jeremiasz starał się podtrzymać lud na duchu w czasach trudnych na przełomie VII i VI w.

Zdaniem wielu dawniejszych, a także niektórych dzisiejszych autorów, rola krytyki biblijnej polega na ustaleniu tekstu w jego pierwotnym brzmieniu. Jakie jest więc pierwotne brzmienie tego zdania? Zależy to m.in. od daty tekstu. Nic nie wskazuje na jego pochodzenie z czasów późniejszych od Jeremiasza. Należy więc trzymać się interpretacji św. Hieronima i uważać tłumaczenie Septuaginty oraz wokalizację masoretów za echa czytania tekstu w okresie Drugiej Świątyni. Czy wersja ta stanowi tekst biblijny? Jest

- 1 A. Schenker, *Anfänge der Textgeschichte des Alten Testaments. Studien zu Entstehung und Verhältnis der frühesten Textformen* (BWANT 194; Stuttgart 2011).
- 2 C. Rose, „Masoreten als Theologe”, *Zeitschrift für Althebraistik* 21-24 (2008-2011) 106-119 (zob. s. 118).

to pytanie, które nie ma sensu z punktu widzenia historycznego. Należy przyjąć obie wersje i umieścić je w ich kontekście dziejowym i światopoglądowym. Przekład na język nowożytny powinien oddać interpretację św. Hieronima, a przypis powinien podać późniejsze rozumienie tekstu, chyba że dany przekład Biblii oparty jest na zasadzie, że oddaje się średniowieczną interpretację masoretów tyberiadzkich.

W Rdz 16,11³ czytamy: „Otoś poczęła i porodysz syna, i nazwiesz imię jego Ismael, przeto iż usłyszał Pan utrapienie twoje”, שמע יהוה אל עניך, *šāma‘ JHWH ʾel-ʾonjēk*. Wiele manuskryptów greckich i starołaciński przekład Księgi Rodzaju czytają jednak: „przeto iż Pan Bóg (κύριος ὁ θεός) usłyszał utrapienie twoje”. Należy tu zwrócić uwagę na znaczenie przekładu starołacińskiego⁴, powstałego z tłumaczenia tekstu Septuaginty przed jej rewizjami i które świadczy pośrednio o stanie Septuaginty pod koniec II w., a najpóźniej w pierwszej połowie III w. n.e., tj. przed napisaniem wielkich kodeksów Septuaginty. Zapewne mamy do czynienia z pierwotnym tłumaczeniem greckim z III w. p.n.e., w którym ʾl było czytane ʾēl, „Bóg”. Czasownik šmʿ jest bowiem używany z przyimkiem ʾel w znaczeniu „posłuchać (kogoś)”, ale nie w sensie „usłyszeć”. Znajdujemy tu więc jedyny przypadek biblijny zachowania pełnego imienia *Jahwe-El*, „Bóg dał byt”, przy czym forma z przedrostkiem *ja-* jest tu użyta do oznaczenia czynności dokonanej.

Odmienne interpretacja wyrazów

Wszystkie formy wajjiqtol wywodzą się z tej dawnej formy dokonanej trybu orzekającego, a w poezji spotyka się także czasowniki bez spójnika *wa-* (np. 2 Sm 22,14.15). Pełne imię zachowało się w Rdz 16,11 ze względu na paralelizm *Jišmaʿ-El // Jahwe-El*. Targum Onkelosa tłumaczy koniec wiersza: „przeto iż wysłuchał Pan modlitwy twojej”⁵, co nie świadczy o innym tekście hebrajskim, ale uwzględnia teologicznie właściwe znaczenie wyrazu ʿonī. Etymologicznie jest to „utrapienie”, ale w rzeczywistości „jęczenie”: „przeto iż Pan Bóg usłyszał jęczenie twoje”.

W Pwt 1,19 czytamy: „Przeszliśmy przez puszcę straszliwą i wielką, którąście widzieli, drogą gór Amorejskich”, a wiersz 31. podaje: „po wszystkiej drodze, którąście szli”. Otóż Peszitta tłumaczy *derek*, „droga”, przez

³ E. Lipiński, „Religioznawstwo a językoznawstwo”, *Zachować tożsamość. Starożytny Izrael w obliczu obcych religii i kultur* (red. P. Muchowski – M. Münnich – Ł. Niesiołowski-Spanò) (Rozprawy i Studia Biblijne 31; Warszawa 2008) 21-34 (zob. 22-25).

⁴ *Vetus Latina 2. Genesis 1-4* (Freiburg i. Br. 1951-1954).

⁵ A. Sperber, *The Bible in Aramaic I* (Leiden 1959) 22.

ʾarʿā, „kraina”⁶, skąd wnioskowano, że Peszitta była tłumaczona z Targumu Onkelosa, ale z błędem słuchowym⁷. Nie ma tu jednak żadnego problemu tekstualnego; tłumacz syryjski użył po prostu ogólniejszych określeń: „krainą gór Amorejskich” i „po całej krainie, którąście szli”.

Podobnie ma się sprawa z tłumaczeniem „góra Ararat” w Rdz 8,4. To tłumaczenie można porównać z innym poprawnym tłumaczeniem tego samego wyrażenia: „góra armeńska”, jak to czyniła oryginalna Septuaginta (por. Iz 37,38), a następnie Józef Flawiusz i Wulgata, podczas gdy Targumy i Peszitta mówiły o „górach *Qardū*”, czyli „Kurdów”, co również jest poprawne. Znano bowiem położenie i nazwę kraju „Ararat”, a więc pisarz dużego zwoju qumrańskiego IQIs^a 37,38, podobnie jak tłumacz *Genesis Apocryphon* (IQ20), napisał *hwrrt*⁸, tj. „Urartu”, chcąc podać właściwą wymowę. Nie znano jej zaś za czasów masoretów tyberiadzkich w X w. n.e. Jak należy dziś tłumaczyć podobne nazwy: Ararat czy Urartu?

Zmiana form czasownikowych

W Iz 66,2 czytamy: „Wszystko to ręka moja uczyniła i wszystko to stało się”, *wajjihjū*. Zamiast formy *wajjiqtol* qumrański rękopis IQIs^a czyta *w^ehajū*⁹. Jest to po prostu zastąpienie literackiej formy języka starohebrajskiego formą języka epoki hellenistycznej, najlepiej reprezentowanego w Księdze Koheleta, ale spotykanego już w „Pamiętnikach Ezdrasza” (np. Ezd 9,2), ok. 400 r. p.n.e. Podobną zmianę spotykamy we wstępie do imion nowonarodzonego następcy tronu w Iz 9,5. Wokalizacja tyberiadzka *wajjiqrā’ š^emō* nakazuje tłumaczyć: „i nazwał on imię jego”. Podmiot jest jednak nieznan i przekład Septuaginty, Peszitty i Wulgaty dowodzi, że dawniej czytano tu rzadko występującą, bierną formę *Qal*, czyli *wajjuqrā’ š^emō*, „i imię jego zostało nazwane”. Zwój qumrański świadczy zaś o zmianie tejże formy na *pu’al w^e-qorā’ š^emō* (por. IQIs^a 7,14; Iz 48,8)¹⁰, co odpowiada językowi epoki hellenistycznej. Te różnice gramatyczne powinny odgrywać ważną rolę w datowaniu tekstów.

6 D.J. Lane et al., *Peshitta II/1b* (Leiden 1990).

7 F. Rosenthal, *Die aramaistische Forschung seit Th. Nöldeke's Veröffentlichungen* (Leiden 1939; przedruk 1964) 202.

8 J.C. Trever, *Scrolls from Cave I* (Jerusalem 1972) 76-77.

9 Trever, *Scrolls from Cave I* (n. 8) 120-121.

10 Trever, *Scrolls from Cave I*, 30-31; por. 26-27.

Tikkune soferim

Jeśli chodzi o *tikkune soferim*, których jest sporo, weźmy np. opowiadanie 2 Krl 19,37 i paralelny ustęp Iz 37,38. Wiemy, że król Sennacheryb zginął w 681 r. p.n.e., zamordowany przez dwóch swych synów, których Biblia nazywa „Adramelek” i „Sareser”. Pierwszego z nich znamy teraz z fragmentarycznego listu nowoasyryjskiego. Nazywał się Urdu-Mullisz¹¹, „Sługa Ninil”, co tekst biblijny przekształcił na „Adramelek”. W obcych imionach własnych często spotykamy pomieszanie liter *d* i *r*, w piśmie bardzo do siebie podobnych. Natomiast rzadsza jest zamiana litery *š* lub *s* na *k*, lecz możliwa do wyjaśnienia w piśmie starohebrajskim. Być może imię kończące się na *š* lub *s* znał jeszcze Euzebiusz z Cezarei, który w swej *Kronice* nazywa tę postać *Adramelus*¹². Imię drugiego syna Sennacheryba, cytowane w Biblii, daje się bez trudu sprowadzić do akadyjskiego *Šar-ušur*, „Chroń króla!”¹³, czyli do skróconej formy wielu imion własnych.

Według Biblii Sennacheryb zginął w chwili, gdy oddawał pokłon w *bêt nisrok*, co tłumaczy się zwykle jako „świątynia Nisroka”. Religia Asyrii nie znała takiego bóstwa. Należy przyjąć, że ma się tu do czynienia z poprawką *tikkun soferim*, polegającą na przestawieniu litery *n*. Podobna zmiana respektuje zasadę, że „nie zginie z Prawa ani jedna jota” (Mt 5,18). Łatwo po niej odkryć, że pod biblijnym *bjt nsrk* kryje się *Dūr-Šarrukīn*¹⁴, „Twierdza Sargona”, obecny Chorsabad, 16 km na północ od Niniwy. Wiadomo, że w okresie nowoasyryjskim klinowe *š* było wymawiane jako *s* i tak było zapisywane w piśmie aramejskim i hebrajskim. Chociaż zachodniosemicka forma *srgn* imienia Sargona zawiera literę *g*, to pisownia *srkn* nie stwarza trudności, ponieważ *k* jest głóską etymologiczną, którą w nowoasyryjskim często wymawiano jak *g*. Np. imię boga Marduka pisano *Mrdg* w inskrypcjach aramejskich.

Tikkun soferim polegało więc na przeniesieniu końcowego *n* imienia Sargona na początek wyrazu, czytanego zatem *nsrk*, „dołączmy się”, prawdopodobnie do sprawców zabójstwa Sennacheryba. Zespół pałacowy zwany

11 K. Radner, „Urdu-Mullissu 1.”, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire* III/2 (Helsinki 2011) 1407-1408.

12 Kronika zachowała się w przekładzie ormiańskim i w wersji łacińskiej św. Hieronima: A. Schoene, *Eusebius of Caesarea: Chronicorum libri duo* (Berlin 1866-1875); R. Helm, *Eusebius: Werke VII. Die Chronik des Hieronymus*, 2 wyd. (GCS 47; Berlin 1956; Berlin³1984).

13 M. Luukko, „Šarru-ušur”, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire* III/2 (Helsinki 2011) 1252.

14 E. Lipiński, „Utajone *tikkune soferim* i domniemane *atbasz*. Z badań nad tekstem Biblii Hebrajskiej”, *Studia Judaica* 13 (2010) 1-25 (zob. 16-18).

po asyryjsku *Dūr-Šarrukīn* nazywał się najprawdopodobniej po aramejsku *Bêt-Sarrukīn* albo *Bêt-Sarkīn*, ponieważ język ten nie znał słowa *dūr*.

Obecność w pierwotnym tekście biblijnym imienia Sargona potwierdza Septuaginta, która w Iz 37,38 zawiera po imieniu *Νασαρχ* słowa *τὸν πατέρα αὐτοῦ*, „jego przodka”, co musi się odnosić do założyciela dynastii, Sargona II. Tłumacze mieli jeszcze przed oczyma słowo *ʿbjhw*, „jego ojca”, które następnie w tekście hebrajskim zmieniło się w *ʾlhjw*, „jego boga”. Jakość pierwowzoru obecnego tekstu hebrajskiego nie była najwyższa. Wskazuje na to brak przyimka „w” (*b*) po imiesłowiu *mištaḥ^awe*, „składając pokłon”, chociaż znajdujemy *b* w wielkim zwoju Izajasza z Qumran (1QIs^a)¹⁵. Jeśli lekcja ta jest pierwotną, można zachować imiesłów bez poprawki i przetłumaczyć cały ustęp, jak następuje: „Gdy (Sennacheryb) składał pokłon w Domu Sargona, swego ojca, synowie jego Urdu-Mullisz i Sar-ušur zabili go mieczem i schronili się w kraju Urartu”. Zostałby więc zamordowany, gdy się modlił w pałacu.

Błądny podział wyrazów

Źródła nowobabilońskie pomagają czasami w poprawnym odczytaniu i zrozumieniu tekstu biblijnego. Dotyczy to np. Jr 39,3, który wymienia dwóch dostojników babilońskich:

נְרִיגַל שַׂר־אַצָּר
סַמְגַר־נְבו שַׂר־סְכִים רַב־סְרִים

Pierwszy z nich, Nergal-szar-ušur, znajduje się na liście wysokich urzędników Nabuchodonozora II, a wyraz *simmagir* oznacza jego tytuł. Nie jest to imię własne ani nazwa miejscowa¹⁶, jak zakładają niektóre tłumaczenia, np. „Nergal-sar-eser z Sin-Magir”¹⁷. Pochodzenie i etymologia wyrazu *simmagir* są dotąd nieznanne. Przypuszcza się często, że jest to słowo zapożyczone z języka elamickiego, ale prawdopodobniejsze jest jego pochodzenie indoeuropejskie. Wyraz *samagra-* występuje w języku sanskryckim, a *samāgrā* jest poświadczony w zachodnio-tocharskim ze znaczeniem „jedyne”¹⁸. Tytuł

¹⁵ Trever, *Scrolls from Cave I* (n. 8) 76-77.

¹⁶ E. Lipiński, „Emprunts suméro-akkadiens en hébreu biblique”, *Zeitschrift für Althebraistik* 1 (1988) 61-73 (zob. 71 z przyp. 136); P.-A. Beaulieu, „Arameans, Chaldeans, and Arabs in Cuneiform Sources from the Late Babylonian Period”, *Arameans, Chaldeans, and Arabs in Babylonia and Palestine in the First Millennium B.C.* (red. A. Berlejung – M.P. Streck) (Leipzig: Altorientalistische Studien 3; Wiesbaden 2013) 31-55 (zob. 35).

¹⁷ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* (Częstochowa 2011) 1895.

¹⁸ R. Isebaert, *Lexique étymologique du tokharien* (Silk Road Studies 6; Turnhout 2002).

wysokiego dygnitarza może bez trudu wywodzić się z rdzenia o takim znaczeniu. Można by go tłumaczyć jako „naczelnik”. Jr 39,3 wymienia następnie Nabu-szarrussu-ukina, przełożonego dworzan, z czego powstał w tłumaczeniu Nebu-szazban itp. Spółgłoski tekstu hebrajskiego poprawnie oddają imię dostojnika za wyjątkiem ostatniej litery *m*, którą należy poprawić na *n*, ale tekst masorecki źle je podzielił. Imię tego dostojnika odnaleziono ostatnio na tabliczce nowobabilońskiej¹⁹. Pisownia hebrajska *rb s-rjs* jego tytułu opiera się jednak na wymowie nowoasyryjskiej, co dowodzi, że tytuł był już wcześniej zapożyczony z nowoasyryjskiego i że był on w tej formie znany pisarzowi.

Warianty i dodatki qumrańskie

Rękopisy qumrańskie stawiają nas w obliczu większych różnic, a nawet pozwalają na wyodrębnienie skrawków źródeł obecnego tekstu biblijnego, jak np. w przypadku ustępu z Pnp 4,8–5,1, napisanego pierwotnie po aramejsku, a później użytego po przeróbce hebrajskiej w obecnej księdze biblijnej²⁰. Chodzi tu o fragment 4Q107, który pozwala na następujące tłumaczenie aramejskiego tekstu Pnp 4,8-11 o gwiazdozbiorze Panny, ukazującym się nad górami Libanu i Hermonu:

Znak z Libanu, o Panno,
znak z Libanu racz dać.
Spojrzyj ze szczytów Amanonu,
Hermonu, Si[rionu, Seniru],
z gór Nimrin.
Oczarowałaś mnie, sestro moja, Panno,
oczarowałaś mnie powabem spojrzeń twych,
powabem wisiorka naszyjnika twego.
Jakże piękne są piersi twe, siostrzyczki Panny,
jakże słodkie są piersi twe, więcej niż wino,
a wonność twej krągłości jest ponad wszelkie balsamy.
Nektar sączą wargi twe, siostrzyczki Panny,
miód i mleko pod językiem twoim,
a wonność twych szat jak wonność Libanu.

Brzmienie tego aramejskiego ustępu różni się od tekstu biblijnej Pieśni nad Pieśniami, który nie dotyczy gwiazdozbioru Panny. Wystarczy przytoczyć tu

¹⁹ M. Jursa, „Nabû-šarrûssu-ukîn, rab ša-rēši, und Nebusarsekim (Jer. 39,3)”, *Nouvelles assyriologiques brèves et utilitaires* 5 (2008) nr 5.

²⁰ E. Lipiński, „Wierchowce i sala tronowa Salomona oraz gwiazdozbiór Panny wedle Pieśni nad Pieśniami”, *The Biblical Annals* 1 (2011) 89-103 (zob. 96-100).

pierwsze wiersze fragmentu, w którym początkowe *ʾtj* nie jest rzeczownikiem *ʾat*, „znak”, ale trybem rozkazującym czasownika *ʾtj*, „przyjść”.

Przyjdź z Libanu, oblubienico!
Przyjdź z Libanu, przybywaj!
Zejdź ze szczytu Amany.

Jest to sens tekstu hebrajskiego wedle tłumaczeń Septuaginty, Vetus Latina, Peszitty i Wulgaty. Masoreci czytali zaś jednoznacznie *ʾittī*, co po aramejsku znaczy „żona moja”. Ich rozumienie Pnp 4,8 jest więc następujące:

O żono moja! Oblubienico z Libanu!
O żono moja! Przybywaj z Libanu!
Zejdź ze szczytu Amany.

Inny problem odsłaniają qumrańskie fragmenty Księgi Samuela, które wydał Frank Cross z grupą współpracowników. Publikacja ta wymaga szeregu poprawek, jak to pokazał ostatnio Émile Puech²¹. Jakkolwiek fragmenty te dowodzą, że oprócz wersji masoreckiej, wersji użytej do przekładu Septuaginty i wersji znanej autorowi Kronik, istniała wersja czwarta, którą posługiwał się Józef Flawiusz²². Należał do niej fragment 4Q51 z ustępem umieszczonym w Pierwszej Księdze Samuela 10, między wierszami 27a i 27b²³, a nieznanym w innych wersjach tej księgi. Cross wydał ten fragment już w 1980 r., starając się wykazać, że jest to brakujący ustęp tekstu biblijnego²⁴. Po opisie obrania Saula na króla, czytamy tam:

5. [זה וי]בזוהו ולוא הביאו לו מנחה
6. [ונ]חש מלך בני עמון הוא לחץ את בני גד ואת בני ראובן בחזקה ונקר להם כ[ול]
7. [ע]ין ימין ונתן אי[מה ופחד] על [י]שראל ולוא נשאר איש בבני ישראל אשר בע[בר]
8. [הירדן אש]ר ל[וא נ]קף לו נח[ש מלך] בני [ע]מון כול עין ימין רק שבעת אלפים איש
ויהי כמו חדש ויעל נחש העמוני ויהן על יביש [גלעד]
9. [בסו מפני] בני עמון ויבאו אל [י]בש גלעד ויאמרו כול אנשי יביש אל נחש
10. [העמוני כרת] ל[נו ברית ונעבדך ויאמר א]ל[יה]ם נחש [העמוני בזאת] אכ[רת לכם]

21 É. Puech, „4QSamuel^a (4Q51). Notes épigraphiques et nouvelles identifications”, *Florilegium Lovaniense. Studies in Septuagint and Textual Criticism in Honour of Florentino García Martínez* (red. H. Ausloos – B. Lemmelijn – M. Vervenne) (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 224; Leuven 2008) 373-386.

22 Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela* VI,5,1, §68-70.

23 F.M. Cross – D.W. Parry – R.J. Saley – E. Ulrich, *Qumrân Cave 4, XII: The Samuel Scrolls from Cave 4* (DJD 17; Oxford 2005) 66-67, tabl. X.

24 F.M. Cross, „The Ammonite Oppression of the Tribes of Gad and Reuben: Missing Verses from 1 Samuel 11 found in 4QSamuel^{ms}”, *The Hebrew and Greek Texts of Samuel* (red. E. Tov) (Jerusalem 1980) 105-119, a także w: *History, Historiography and Interpretation* (red. H. Tadmor – M. Weinfeld) (Jerusalem 1983) 148-158.

⁶[Na]chasz, król Ammonitów, ciemnizył Gadytów i Rubenitów przemocą, i wylupił im wszystkim ⁷prawe oko, i rzucił strach i zgrozę na Izrael. I nie pozostał żaden mąż wśród synów Izraela w Z[a⁸jordanii, które]mu by Nachasz, król Ammonitów, nie wylupił prawego oka. Tylko siedem tysięcy mężczyzn ⁹[uciekło od] Ammonitów i przybyło do Jabesz w Gileadzie. ^{10,27b}I zdarzyło się po około miesiącu, ^{11,1}że Nachasz Ammonita wyruszył i rozbił obóz naprzeciw Jabesz [w Gileadzie], i wszyscy mieszkańcy Jabesz powiedzieli Nachaszowi [Ammonicie: ‘Zawrzyj] z [nami przymierze, a będziemy ci służyć’. ²I rzekł] do nich Nachasz [Ammonita]: ‘Zaw[re] z wami przymierze pod warunkiem ...].

Jest to już znany tekst masorecki 1 Sm 11. Wbrew opinii Crossa Aleksander Rofé wykazał, że ów dodatkowy ustęp księgi nie zawiera żadnych istotnie nowych elementów i oparty jest na znanych wątkach tekstów biblijnych²⁵. Co więcej, dodatek 4Q51 anachronicznie nazywa Nachasza „królem Ammonitów”, podczas gdy tekst 1 Sm 11 mówi o „Nachaszu Ammonicie”, co może odpowiadać sytuacji historycznej X w. p.n.e. Jeszcze ważniejszy jest fakt, że dodatkowy ustęp napisany jest w języku hebrajskim epoki hellenistycznej w przeciwieństwie do masoreckiej części tekstu. Można to zauważyć w wierszach 6. i 7. fragmentu, gdzie występują formy czasowników *w^e-niqqar*, „wylupił”, i *w^e-nātan*, „dał”, zamiast starohebrajskiego *wajnaqqēr* i *wajjittēn*. Narracyjne wajjiqtol pojawia się z chwilą, gdy wraca się do znanego już tekstu w. 27b, ale czytanego zgodnie z Septuagintą i przekładem starołacińskim, tj. *waj^ehī k^emō hodeš*, „i stało się jakby po miesiącu”, a nie według wersji masoreckiej *waj^ehī k^e-mah^arīš*, „i (Saul) stał się jak milczący”. Tak zaczyna się opowiadanie z rozdziału 11.

Celowe retuszowanie podań historycznych

Przykład ten dowodzi, że ok. III w. p.n.e. dodawano jeszcze midraszowe urywki do ustalonego już tekstu. Nie wynika stąd oczywiście, że wszelkie różnice w znanych dziś wersjach tekstu wyjaśniać należy w podobny sposób lub przypisywać niedbalstwu pisarzy i kopistów. Takie podejście, oparte być może na przesłankach teologicznych lub ideologicznych, spotyka się jednak dziś, także w sferach akademickich²⁶. Prócz dodatków napotyka się jednak opuszczenie jakiegoś wyrazu. Doskonałym tego przykładem jest ustęp Księgi Sędziów 1,18. Septuaginta opiera się na tekście hebrajskim stwierdzającym,

²⁵ A. Rofé, „The Acts of Nahash according to 4QSam^{an}”, *IEJ* 32 (1982) 129-133.

²⁶ A. Lange, „The Textual Plurality of Jewish Scriptures in the Second Temple Period in the Light of the Dead Sea Scrolls”, *Qumran and the Bible. Studying the Jewish and Christian Scriptures in Light of the Dead Sea Scrolls* (red. N. Dávid – A. Lange) (Contributions to Biblical Exegesis and Theology 57; Leuven 2010) 43-96.

że „Juda nie zdobył Gazy i jej terytorium, Aszkelonu i jego terytorium, ani Ekronu i jego terytorium, ani Azoty i jej okolic”. W tekście masoreckim brak tu przysłowka przeczącego *lo'*, z czego wynika że Juda zdobył owe miasta i ich okolice, co sprzeczne jest z danymi historycznymi i z dalszym tekstem Szd 1,19: „Nie potrafili wypędzić mieszkańców równiny, ponieważ ci mieli żelazne rydwany”.

Błędy pisarskie

Można wreszcie zwrócić uwagę na błędy pisarskie powstałe na skutek częstego przepisywania tekstu. Friedrich Delitzsch sporządził ich listę w 1920 r.²⁷, ale należy dziś podchodzić do tej pracy z dużą dozą sceptycyzmu. Błędy spotyka się najczęściej w obcych nazwach i imionach własnych, w których występują litery *d* i *r*, a także *w* i *j*. Litery *dalet* i *resz* były bardzo do siebie podobne, niemal identyczne, przez cały okres piśmiennictwa starohebrajskiego, a *waw* i *jod* czasami nie różniły się od siebie w piśmie okresu herodiańskiego. Tłumaczy to nierzadkie pomylenia nazw Aram (*ʿrm*) i Edom (*ʿdm*), a także dziwactwa jak Togarma (*Tgrmh*, *Twgrmh*)²⁸ zamiast Tugdamme (*Twgdmh*)²⁹, imię słynnego wodza Kimmerów, znanego z tekstów nowoasyryjskich i z literatury greckiej, lub Kilmad (*Klmd*: Ez 27,23) zamiast Kullimer (*Klmr*), nazwa jednego z najważniejszych miast kraju Szubria we wschodniej Anatolii³⁰.

Przykłady błędnego rozróżnienia liter *waw* i *jod* można wykryć w świetle Septuaginty i IQIs^a. Wypada więc sprostować mylną nazwę Kir (*Qjr*)³¹ na Kur (*Qwr*), co jest dialektalną formą wyrazu „Góra”³². Zdarza się natomiast, że masoreckie *qere* i *ketib* nie są uzasadnione, np. w wypadku *ʿzjr* w 2 Sm 18,3, gdzie masoreci sugerują czytać *l-ʿzwr*, „ku pomocy”. W rzeczywistości mamy tu do czynienia ze starym wyrazem *gazzār*, „bardzo waleczny, bohater”, który często występuje w amoryckich imionach własnych³³. Zdanie 2 Sm 18,3 należy po prostu tłumaczyć: „Zatem będzie lepiej, gdy z miasta wystąpisz ku nam jak bohater”. Wyraz *gazzār* > *azzār* nie był już zrozumiały

27 Fr. Delitzsch, *Die Lese- und Schreibfehler im Alten Testament* (Berlin – Leipzig 1920).

28 Rdz 10,3; 1 Chr 1,6; Ez 27,14; 38,6.

29 E. Lipiński, *Studia z dziejów i kultury starożytnego Bliskiego Wschodu* (Kraków 2013) 323.

30 W. Röllig, „Kullimeri”, *RLA VI* (Berlin 1980-83) 306-307.

31 2 Krl 16,9; Iz 22,6; Am 1,5; 9,7.

32 E. Lipiński, „The Hosts of the Mountain”, *Treasures on Camel's Humps. Historical and Literary Studies from the Ancient Near East presented to Israel Eph'al*. (red. M. Cogan – D. Cahn) (Jerusalem 2008) 188-198 (zob. 196-198).

33 E. Lipiński, „Les racines *gʿzr* et *qʿr* dans l'ononastique amorite”, *Reflats des Deux Fleuves. Volume de mélanges offerts à André Finet* (red. M. Lebeau – Ph. Talon) (Leuven 1989) 113-116 (zob. 115-116).

w czasach masoretów, co zdarza się z innymi słowami i zwrotami języka starohebrajskiego. Np. *dn*, „dzban”, u Ez 27,19 stało się zapewne niezrozumiałe, co doprowadziło do trzykrotnego przepisania litery *jod* jak *waw* w słowach *wdn wjwn mʿwzl*, które należy czytać *wdnj jjn mʿjzl*, „i dzbany wina z Izalli”, czyli z okręgu południowej Syrii, znanego ze swych win³⁴. Podobnych przykładów można przytoczyć więcej i nie zawsze mają one związek ze zwojami qumrańskimi. Dzięki nim krytyka tekstualna stała się jednak tematem badawczym nader aktualnym, jak o tym świadczy niejedna praca naukowa³⁵.

Błądna interpretacja nazw własnych

Czyż przekłady Biblii na języki nowożytnie nie powinny podawać poprawnych nazw wymienionych miejsc i osób? Pytanie to dotyczy np. Goga, znanego z historii Gygesa, czy Szeolu, który wywodzi się z imienia podziemnej bogini Szuwal. Nie ma w Biblii wielu wyraźnych przykładów jej depersonifikacji i *yārad Šəʾōlāh* należy chyba tłumaczyć „zszedł do Szuwal”, czyli „umarł”. Litera *waw* należy tu do rdzenia, a *alef* jest piśmienniczym sposobem zapobieżenia czytania *Szūl*, jak w pisowni *Rʿwbn* imienia Ruben. Ma się wrażenie, że masoreci z Tyberiadz już tego nie rozumieli. Liczyli się natomiast z przyrostkiem *-h* wyrażającym kierunek i dołączanym do imienia własnego Szuwal, ale nie wiedzieli już, że to *-h* nie było „matką czytania”, ale prawdziwą spółgłoską, jak pokazuje ugaryckie pismo konsonantyczne.

Na koniec wypada może przypomnieć, że tzw. podręczniki hebrajszczyzny biblijnej są wprowadzeniem do języka Biblii, jak ją czytali uczeni tyberiadzcy w X w. n.e., a nie gramatykami dialektów hebrajskich, mówionych w czasach biblijnych, tj. w pierwszym tysiącleciu p.n.e.

* * *

Artykuł wskazał na różnorodność problemów spotykanych w krytyce tekstualnej. Jak zaznacza tytuł, jego celem jest uświadomienie, że poszukiwanie pierwotnego tekstu Biblii ma charakter utopijny, bo tekst ten był często uzupełniany i zmieniany. Można jednak przypuszczać, że poprawne nazwy własne miejsc i osób, znane ze źródeł pozabiblijnych, występowały

³⁴ Wyraz *dan* był używany w określeniu dzbanów wina: J.T. Milik, *Dédicaces faites par des dieux (Palmyre, Hatra, Tyr) et des thiasés sémitiques à l'époque romaine* (BAH 92; Paris 1972) 200-201; por. E. Lipiński, *On the Skirts of Canaan in the Iron Age* (OLA 153; Leuven 2006) 263-264.

³⁵ H. Ausloos – B. Lemmelijn – J. Trebolle Barrera (red.), *After Qumran. Old and Modern Editions of the Biblical Texts – The Historical Books* (BETL 246; Leuven 2012).

początkowo w zapisach redaktorów biblijnych. Ponadto nie wiadomo, co egzegeci nazywają „tekstem pierwotnym” czy „autentycznym”. Czy jest to tekst źródeł wykorzystanych w Biblii, czy też tekst z III w. p.n.e., kiedy napisano najstarsze manuskrypty qumrańskie i gdy powstało greckie tłumaczenie Pięcioksięgu, czy tekst późniejszy, ustalony w Jamnii pod koniec I i w II w. n.e., czy nawet tekst wraz z wokalizacją i masorą z czasów tyberiadzkich kairaitów. Kalwiniści genewscy uchwalili w 1678 r. specjalny przepis zakazujący przyjęcia do wspólnoty jakiegoś pastora dopóki nie wyzna on publicznie, „że tekst hebrajski, jaki dziś istnieje w kopiach masoreckich, jest boskiego pochodzenia i autentyczny, zarówno w swym składzie spółgłoskowym, jak i w znakach samogłoskowych”.

Z punktu widzenia historyka wszelkie różnice w tekście, nawet literówki jak *ʿrwh* zamiast *ʿrbh* (Pwt 23,15), zasługują na uwagę, gdyż mogą świadczyć o zmiennych podejściach do tekstu i różnej mentalności jego czytelników oraz skrybów pracujących nad nim. Dotyczy to zwłaszcza tzw. *tikkune soferim*, które dotyczą głównie prawdziwych lub domniemanych imion obcych bóstw. Językoznawstwo ma tu również duże pole do działania, albowiem klasyczny język hebrajski, naśladowany jeszcze w nowych kompozycjach qumrańskich, różni się od języka okresu Drugiej Świątyni, na co głównie wskazuje budowa zdań, a także formy czasownikowe, które skrybowie czasami zmieniali. Krytyka tekstualna Biblii jest jej dociekliwym badaniem obejmującym dwa tysiące lat historii tekstu.

Bibliografia

- Ausloos H. – Lemmelijn B. – Treballe Barrera J. (red.), *After Qumran. Old and Modern Editions of the Biblical Texts – The Historical Books* (BETL 246; Leuven 2012).
- Beaulieu P.-A., „Arameans, Chaldeans, and Arabs in Cuneiform Sources from the Late Babylonian Period”, *Arameans, Chaldeans, and Arabs in Babylonia and Palestine in the First Millennium B.C.* (red. A. Berlejung – M.P. Streck) (Leipziger altorientalistische Studien 3; Wiesbaden 2013) 31-55.
- Cross F.M., „The Ammonite Oppression of the Tribes of Gad and Reuben: Missing Verses from 1 Samuel 11 found in 4QSamuel^{ap}”, *The Hebrew and Greek Texts of Samuel* (red. E. Tov) (Jerusalem 1980) 105-119, a także w: *History, Historiography and Interpretation* (red. H. Tadmor – M. Weinfeld) (Jerusalem 1983) 148-158.
- Cross F.M. – Parry D.W. – Saley R.J. – Ulrich E., *Qumrān Cave 4, XII: The Samuel Scrolls from Cave 4* (DJD 17; Oxford 2005) 66-67, tabl. X.
- Delitzsch Fr., *Die Lese- und Schreibfehler im Alten Testament* (Berlin – Leipzig 1920).
- Helm R., *Eusebius: Werke VII. Die Chronik des Hieronymus*, 2 wyd. (GCS 47; Berlin 1956; Berlin³1984).
- Isebaert R., *Lexique étymologique du tokharien* (Silk Road Studies 6; Turnhout 2002).

- Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela* VI,5,1, §68-70.
- Jursa M., „Nabû-šarrûssu-ukîn, rab ša-rēši, und Nebusarsekim (Jer. 39,3)”, *Nouvelles assyriologiques brèves et utilitaires* 5 (2008) nr 5.
- Lane D.J. et al., *Peshitta* II/1b (Leiden 1990).
- Lange A., „The Textual Plurality of Jewish Scriptures in the Second Temple Period in the Light of the Dead Sea Scrolls”, *Qumran and the Bible. Studying the Jewish and Christian Scriptures in Light of the Dead Sea Scrolls* (red. N. Dávid – A. Lange) (Contributions to Biblical Exegesis and Theology 57; Leuven 2010) 43-96.
- Lipiński E., „Emprunts suméro-akkadiens en hébreu biblique”, *Zeitschrift für Althebraistik* 1 (1988) 61-73.
- , „Les racines *g̃zr* et *‘dr* dans l’onomastique amorite”, *Reflets des Deux Fleuves. Volume de mélanges offerts à André Finet* (red. M. Lebeau – Ph. Talon) (Leuven 1989) 113-116.
- , *On the Skirts of Canaan in the Iron Age* (OLA 153; Leuven 2006) 263-264.
- , „The Hosts of the Mountain”, *Treasures on Camel’s Humps. Historical and Literary Studies from the Ancient Near East presented to Israel Eph’al.* (red. M. Cogan – D. Cahn) (Jerusalem 2008) 188-198.
- , „Religioznawstwo a językoznawstwo”, *Zachować tożsamość. Starożytny Izrael w obliczu obcych religii i kultur* (red. P. Muchowski – M. Münnich – Ł. Niesiołowski-Spanò) (Rozprawy i Studia Biblijne 31; Warszawa 2008) 21-34.
- , „Utajone *tikkune soferim* i domniemane *atbasz*. Z badań nad tekstem Biblii hebrajskiej”, *Studia Judaica* 13 (2010) 1-25.
- , „Wierzchowce i sala tronowa Salomona oraz gwiazdozbiór Panny wedle Pieśni nad Pieśniami”, *The Biblical Annals* 1 (2011) 89-103.
- , *Studia z dziejów i kultury starożytnego Bliskiego Wschodu* (Kraków 2013) 323.
- Luukko M., „Šarru-ušur”, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire* III/2 (Helsinki 2011) 1252.
- Milik J.T., *Dédicaces faites par des dieux (Palmyre, Hatra, Tyr) et des thiasés sémitiques à l’époque romaine* (BAH 92; Paris 1972) 200-201.
- Puech É., „4QSamuel^a (4Q51). Notes épigraphiques et nouvelles identifications”, *Florilegium Lovaniense. Studies in Septuagint and Textual Criticism in Honour of Florentino García Martínez* (red. H. Ausloos – B. Lemmelijn – M. Vervenne) (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 224; Leuven 2008) 373-386.
- Radner K., „Urdu-Mullissu 1.”, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire* III/2 (Helsinki 2011) 1407-1408.
- Rofé A., „The Acts of Nahash according to 4QSam^{ms}”, *IEJ* 32 (1982) 129-133.
- Röllig W., „Kullimeri”, *RLA* VI (Berlin 1980-1983) 306-307.
- Rose C., „Masoreten als Theologe”, *Zeitschrift für Althebraistik* 21-24 (2008-2011) 106-119.
- Rosenthal F., *Die aramaistische Forschung seit Th. Nöldeke’s Veröffentlichungen* (Leiden 1939; przedruk, 1964) 202.
- Schenker A., *Anfänge der Textgeschichte des Alten Testaments. Studien zu Entstehung und Verhältnis der frühesten Textformen* (BWANT 194; Stuttgart 2011).
- Schoene A., *Eusebius of Caesarea: Chronicorum libri duo* (Berlin 1866-1875).
- Sperber A., *The Bible in Aramaic* I (Leiden 1959) 22.
- Treuer J.C., *Scrolls from Cave I* (Jerusalem 1972) 76-77.